

نقش مادر در توسعه سرمایه انسانی از منظر قرآن کریم

حمیدرضا فاتحی^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۱۸

تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۱۱/۰۱

چکیده

توسعه، توسعه انسانی و توسعه سرمایه انسانی از مباحث اساسی در جامعه امروز است. هدف اصلی این پژوهش توصیف و فهم نقش مادر در توسعه سرمایه انسانی از منظر قرآن کریم است که بر مبنای روش کیفی و تحلیل گفتمان انجام شده است. از منظر قرآن کریم، خانواده دارای حیات طیبه و زندگی پاک، زیر ساخت شکل گیری سرمایه انسانی است و مادر محور سرمایه انسانی در خانواده است. دختر به اعتبار مادر شدن در آینده، خیر کثیر است و اساس شکل گیری انسان های متعالی است. سلامت جسمی و روحی، تغذیه، آرامش و حالات معنوی مادر به ویژه در دوران بارداری، شیردهی و کودکی و توان مندی وی در تربیت فرزند، در شکل گیری سرمایه انسانی بسیار مهم و حساس است.

کلید واژه: مادر، تربیت، توسعه، سرمایه انسانی، خیر کثیر

مقدمه و بیان مسأله

پیشرفت و توسعه در تمامی عرصه های اجتماعی، از جمله مباحث مهم در دنیای امروز است. در گذشته برای پیشبرد اهداف جامعه، تکیه بر رشد اقتصادی و تکنولوژیکی بود که پاسخگوی تمامی ابعاد زندگی اجتماعی انسان به ویژه عدالت اجتماعی نبود؛ لذا سخن از رشد همه جانبه و متوازن همراه با عدالت اجتماعی مطرح شد. در دنیای امروز که کشورهای مختلفی در ثروت آفرینی مشارکت دارند، نوآوری و خلاقیت حرف اول را در جذب منابع و تولید ثروت می زند. لذا نیروی انسانی به عنوان موتور محرک پیشرفت جامعه شناخته می شود. انسان ها هم عاملان توسعه و هم هدف نهایی پیشرفت جامعه هستند. سرمایه انسانی به عنوان موتور محرک پیشرفت جامعه در خانواده شکل می گیرد. اگر چه پدر و مادر در شکل گیری سرمایه انسانی نقش مهمی دارند، ولی نقش مادر در این زمینه برجسته تر است. لذا این پژوهش به دنبال پاسخ به این پرسش است که جایگاه و نقش مادر در شکل گیری سرمایه انسانی به عنوان موتور حرکت توسعه از منظر قرآن کریم، چگونه است.

اهداف پژوهش

هدف اصلی این پژوهش توصیف و فهم نقش مادر در توسعه سرمایه انسانی از منظر قرآن کریم است. در ضمن این هدف، به توصیف و فهم نقش سرمایه انسانی در توسعه؛ و نقش مادر در تربیت فرزندان در دوران بارداری، نوزادی و کودکی؛ و همچنین رابطه فرزندان تربیت شده با سرمایه انسانی که از ارکان توسعه و پیشرفت جامعه در دنیای امروز است، می پردازد.

پرسش های پژوهش

پرسش اصلی

- قرآن کریم نقش مادر را در توسعه سرمایه انسانی چگونه بیان می کند؟.

پرسش های فرعی

- مفهوم توسعه و هدف آن در قرآن کریم چگونه مطرح شده است؟.

- از نظر قرآن کریم پدر و مادر به ویژه مادر چه نقشی در تربیت فرزند دارند؟.

- مادر چه تأثیری بر پرورش فرزند و توسعه سرمایه انسانی دارد؟.

پیشینه پژوهش

نیروی کار و منابع طبیعی و سرمایه فیزیکی توان سرعت بخشیدن به رشد اقتصادی خود را ندارند. در واقع یکی از علت های اصلی توسعه نیافتگی برخی کشورها پایین بودن نرخ کارایی نیروی کار، عدم تحرک منابع، محدودیت مهارت ها و تخصص ها در مشاغل و تجارت، نبودن قوه ابتکار و نهادهای اجتماعی مناسب است (آقانظری، ۱۳۸۶: ۵۷). لذا بحث از توسعه، توسعه انسانی و توسعه سرمایه انسانی در سال های اخیر به عنوان موضوعی مهم، زیاد مطرح شده؛ و کتاب ها و مقاله های متعددی پیرامون آن ها به ویژه از منظر جامعه شناختی نوشته شده است. این پژوهش ها به صورت اسناد و مدارکی و یا میدانی در این زمینه به سرانجام رسیده است^۱. نتیجه ای که از این پژوهش ها حاصل شده آن است که باید در حوزه آموزش و شکوفایی استعدادها سرمایه گذاری نمود (آقانظری: ۵۹). آن چه در این پژوهش ها مورد غفلت واقع شده این است که بستر لازم برای آموزش و شکوفایی استعدادها انسانی، از انتخاب همسر آغاز می شود، و با نحوه فرزنددار شدن، دوران بارداری، شیردهی و کودکی اول ادامه می یابد و در تمام این مراحل نقش تربیتی مادر تأثیر اساسی دارد. با بررسی انجام شده، در زمینه نقش مادر در توسعه سرمایه انسانی از منظر قرآن کریم، پژوهش مستقلی انجام نشده است؛ لذا محقق سعی دارد با تکیه بر آیات و روایات نقش مادر را در این زمینه بیان نماید.

مبانی نظری پژوهش

مفهوم توسعه

مفهوم توسعه در علوم اجتماعی به معانی متعددی به کار رفته است. توسعه در یک نگاه کلی، فرایندی همه جانبه است که معطوف به بهبود تمامی ابعاد زندگی آحاد یک جامعه است (آزاد ارمکی، ۱۳۸۶: ۸). توسعه، هم مفهوم و هم اقدام عملی است. توسعه مفهومی ارزشی است؛ زیرا اولویت بندی و بهبود تمامی ابعاد زندگی، با ارزش های فردی و جمعی در

۱ مقاله های علمی متعددی پیرامون توسعه، توسعه انسانی و توسعه سرمایه انسانی در زندگی اجتماعی، در پایگاه مجله های تخصصی نور (noor mags) و پرتال جامع علوم انسانی (ensani.ir) در دسترس است.

ارتباط خواهد بود. هر نظام اجتماعی برای تداوم مستقل خود محتاج نظام ارزشی و فرهنگی ویژه خود است. این نظام فرهنگی روح آن نظام نامیده می‌شود و رفتارهای عوامل فردی، نهادی و سازمانی را درون خرده‌نظام‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی شکل داده و ارتقاء می‌بخشد. خرده نظام شخصیت فردی (افراد نخبه، قهرمان، بزرگ و بزرگوار) می‌تواند نقش عظیمی در تأسیس نهادهای جدید و خلاق و اصلاح نهادهای قدیمی داشته باشد.

توسعه ابعادی دارد، از جمله می‌توان به توسعه اقتصادی، توسعه اجتماعی و فرهنگی، توسعه سیاسی و توسعه انسانی اشاره نمود. توسعه اقتصادی فرایندی است که طی آن زمینه‌های تولید، توزیع و الگوهای مصرف تغییر کرده و نابرابری‌های اقتصادی کاهش یابد. توسعه اجتماعی حرکتی است که انرژی، کارایی، کیفیت، تولیدگری، درک مطلب، آفرینش‌گری، آزادی و اختیار، چیرگی، بهره‌مندی و دستاورد جامعه را از سطوح پایین به سطوح بالاتر اجتماعی ارتقا می‌دهد. توسعه سیاسی عبارت است از افزایش کارایی در سیاست‌های عمومی، افزایش ظرفیت‌های پاسخگویی به نیازهای فزاینده جامعه، ایجاد دولت و ملت قوی با کارایی مؤثر در دنیای رقابتی جدید، توانایی پایه‌ریزی منابع داخلی جهت کسب قدرت ملی است (محمدی، ۱۳۹۸: ۵۱). در زمینه توسعه انسانی و تفاوت آن با توسعه سرمایه انسانی در قسمت بعد توضیح داده می‌شود.

توسعه انسانی و توسعه نیروی انسانی

توسعه انسانی، فرایندی است که در طی آن گزینه‌های انتخاب مردم گسترش می‌یابد و توسعه نیروی انسانی یا سرمایه انسانی عبارت است از مجموعه فعالیت‌هایی مانند جذب، تأمین، آموزش و پرورش، افزایش دانش و کارایی و پدیدآوردن انگیزه، که سرانجام به توسعه نیروی انسانی می‌انجامد. با توجه به دو تعریف پیش گفته می‌توان تمایز این دو مفهوم را چنین بیان کرد که توسعه انسانی به حوزه قدرت‌گزینه‌ها و گستره انتخاب انسان توجه دارد، و توسعه نیروی انسانی به قدرت خلاقیت، ابتکار، بهره‌وری در سایه دانش افزایشی و کسب مهارت کاری می‌اندیشد. در واقع، توسعه منابع انسانی به صورت فرایند اجتماعی زمینه‌ساز تحقق توسعه انسانی است؛ زیرا خلاقیت، کارایی، باعث گسترش گزینه‌های انتخاب می‌شود. شولتز که پدر نظریه نیروی انسانی است، نقش کیفیت نیروی کار را در جایگاه یکی از عوامل تعیین‌کننده رشد اقتصادی، مورد توجه قرار می‌دهد و جهت سرمایه‌گذاری در سرمایه انسانی بر شکل‌گیری پنج عامل ذیل اصرار می‌ورزد (۱): تسهیلات و خدمات بهداشتی که امید به زندگی، توانایی، نشاط و

استقامت را افزایش میدهد. (۲) آموزش فنی و حرفه ای. (۳) آموزش و پرورش از سطح دبستان تا پایان دبیرستان و آموزش در سطح دانشگاه ها. (۴) برنامه های آموزش حرفه ای و سوادآموزی از سوی بنگاه های اقتصادی. (۵) مهاجرت فردی به منظور دستیابی به امکانات اشتغالی بهتر برای افزایش درآمدها (آفانظری، ۱۳۸۶: ۵۸). در این نظریه، عامل سوم که آموزش و پرورش از سطح دبستان تا آموزش عالی است، بدون توجه به بستر شکل گیری و نحوه پرورش فرد در خانواده بیان شده است. نحوه شکل گیری فرزند و شیوه پرورش و تربیت وی در دوران بارداری، نوزادی و کودکی به ویژه از سوی مادر، بستر لازم را برای آموزش و پرورش در سطوح بالاتر فراهم می کند.

حضور اجتماعی و نقش زنان در توسعه

تمام موجودات از جمله انسان ها برای رسیدن به هدف خلقت، به استعدادها و ابزارهای خاصی مجهز شده اند که خوشبختی و سعادت آنها در گرو زندگی بر اساس همان استعدادهایی است که منطبق با هدف خلقت و فطرت باشد. به عبارت دیگر، وظائف و تکالیف، پاسخ به نیازهای فطری و طبیعی باشد. علامه طباطبایی ضمن استناد به آیه سی ام سوره روم^۱ معتقد است وظایف و حقوق اجتماعی باید عادلانه باشد؛ یعنی هر صاحب حقی به حق خود برسد. لذا «مشترک بودن دو طائفه زن و مرد در اصول مواهب وجودی، یعنی در داشتن اندیشه و اراده، که این دو، خود مولد اختیار هستند، اقتضا می کند که زن نیز در آزادی فکر و اراده و در نتیجه در داشتن اختیار، با مرد شریک باشد. همانطور که مرد در تصرف در جمیع شؤون حیات فردی و اجتماعی خود به جز آن مواردی که ممنوع است، استقلال دارد، زن نیز باید استقلال داشته باشد. اسلام هم که دین فطری است این استقلال و آزادی را به کاملترین وجه به زن داده است» (طباطبایی، ۱۳۷۳، ج ۲: ۴۱۵)..

حضور اجتماعی زن فقط حضور فیزیکی نیست؛ بلکه حضور فکر، اندیشه و هم چنین عواطف انسانی وی نیز هست، که مهمترین آن تولید و پرورش سرمایه انسانی برای جامعه است. به همین دلیل زنان همیشه با حضور و نقش آفرینی فرزندان شایسته، در جامعه حضور داشته و خواهند داشت. البته حضور فیزیکی زنان با رعایت حریم و حفظ حرمت انسانی آنان، در بسیاری از مواقع لازم و ضروری است، که از آن به عنوان واجب کفایی یاد می شود. این حضور در صورتی مطلوب

۱ فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا پس روی خود را متوجه آیین خالص پروردگار کن؛ این فطرتی است که خداوند انسان ها را بر آن آفریده،

است که، هم خانواده و پرورش سرمایه انسانی مورد غفلت واقع نشود و هم مانور بر روی زیبایی های جسمانی وی نباشد؛ در غیر این صورت، رقابتی سخت و سنگین جامعه را درگیر می کند که باعث مقایسه های نابجا و تزلزل خانواده و در نهایت انحطاط جامعه می شود. به همین جهت، در اسلام با تکیه بر هدف مندی خلقت و شکوفایی استعدادهای انسانی، اولویت بندی خاصی مطرح می شود که هم بقاء، نشاط و شادابی خانواده و تربیت سرمایه انسانی در آن حفظ شود و هم نیاز های محیط اجتماعی طوری برآورده گردد که ارزش های انسانی و اخلاقی محفوظ بماند (فاتحی، ۱۳۹۸: ۳۶).

سرمایه انسانی به عنوان پایه توسعه انسانی و پیشرفت جامعه در خانواده شکل می گیرد و محور شکل گیری آن در خانواده "مادر" است و نظریه های توسعه سرمایه انسانی از این موضوع و جایگاه آن غفلت نموده اند.

روش پژوهش

روش در این پژوهش از نظر جمع آوری داده ها، کتابخانه ای است. از نظر سیر داده پردازی، قیاسی، و از نظر نوع داده ها کیفی است و از نظر تحلیل داده ها از نوع تحلیل گفتمان است. در تحلیل گفتمان موضوع این پژوهش، ساختار جمله از نظر واژگان، تقدم و تأخر و نوع دلالت (مطابقی، تضمینی و التزامی) و نحوه پیوستگی متن از نظر ساختار و معنا، مورد نظر خواهد بود. بحث از سیاق نیز در این تحلیل مهم است. « سیاق بر این پایه مبتنی است که نص قرآن وحدتی ویژه دارد » (شکرانی، ۱۳۹۰: ۱۱۲). البته در ضمن این وحدت نص قرآن کریم، گاهی آیه ای و یا بخشی از آیه، قاعده ای فراتر و کلی تر از موضوع آیه مطرح می شود.

یافته های پژوهش

مفهوم توسعه و هدف آن در قرآن

مفهوم توسعه در قرآن کریم و روایات به صورت مستقیم وارد نشده است. اما برخی مفاهیم نشان دهنده توجه به معنای توسعه و پیشرفت جامعه است. فرایند توسعه بر اساس آموزه های قرآنی انسان محور است. از اینرو کارکرد نظام خانواده و نظام آموزشی به معنای عام و فراگیر آن، زمینه ساز اصلی فرایند توسعه است. انسان به ارضای نیازهای مادی خود ناچار است اما آنچه مهم است چگونگی ارضای این نیازها و تعادل و تعامل آنها با دیگر نیازهای اولین و دومین است. نیازهای اولین انسان در قالب نیازهای جسمانی (مانند نیاز به خوراک، پوشاک، مسکن، همسر) و نیازهای روحی

(مانند علم، زیبایی، نیکی، پرستش، احترام و تربیت) شکل می‌گیرند و نیازهای دومین که از نیازهای اولی سرچشمه میگیرند، عبارتند از: نیاز به انواع آلات و وسایل زندگی که در هر عصر و زمانی تغییر می‌پذیرد. مجموع نیازهای اولین و دومین انسان زمینه ساز حرکت و کوشش انسانها هستند و باید به صورت همه جانبه دیده شوند. لذا در توسعه نیروی انسانی بر اساس آموزه های اسلامی، انسان تجزیه نمی‌شود؛ و همچنان که به تأمین نیازهای مادی، روحی و اجتماعی توجه کامل دارد، بر فراگیری مهارتها، فنون و علوم کاربردی مورد نیاز جامعه نیز تأکید می‌کند (آقا نظری، ۱۳۸۶: ۶۴). نیازهای اولین، محرک بشر به سوی توسعه و کمال زندگی است. اما نیازهای دومین، از توسعه و کمال زندگی ناشی می‌شود و در عین حال، محرک به سوی توسعه بیشتر و کمال بالاتر است. نیازهای اولین همیشه وجود داشته و هیچ گاه کهنه نمی‌شوند. اما نیازهای دومین ممکن است تغییر کرده و از بین بروند. اما برخی از آنها همیشه زنده اند مثل نیاز به قانون که از نیاز به زندگی اجتماعی ناشی می‌شود؛ بشر هیچ گاه در زندگی اجتماعی بی نیاز از قانون نبوده است (همان جا).

هدف از توسعه در اسلام از نظر فردی، بالا بردن سطح سلامت و بهداشت روان و رسیدن به معنویت و از نظر اجتماعی رسیدن به رشد همه جانبه و عدالت است. به عبارت دیگر، هدف از پیشرفت در اندیشه اسلامی رسیدن به حیات طیبه و زندگی پاک توأم با عدالت است.

مادر و تربیت اولیه فرزندان

برای تربیت فرزندان با سلامت و بهداشت روان بالا، که به مرور زمان سرمایه های انسانی جامعه خواهند بود، در قرآن و سیره معصومین به نکاتی اشاره شده که در این قسمت به اختصار بیان می‌شود.

آغاز تربیت: تربیت فرزند از چه زمانی آغاز می‌شود؟؛ پرسشی است که پاسخ های متعددی به آن داده می‌شود. برخی آن را از انعقاد نطفه، برخی دیگر از بدو تولد و برخی نیز از شروع کودکی می‌دانند. اما در قرآن و روایات با توجه به معیارهای ارائه شده برای ازدواج، آغاز تربیت را از انتخاب همسر بیان نموده اند.

ملاک های انتخاب همسر که در اسلام مطرح شده در راستای افزایش سطح سلامت و بهداشت روانی همسر و به ویژه فرزندان است. توصیه هایی به مردان شده که با زنانی ازدواج کنند که دیندار و دارای اخلاق نیکو باشند، زیبا و مهریه

شان کم باشد، باکره و فرزند آور باشند، اصالت خانوادگی (یعنی از خانواده صالح و درست کار باشند) داشته باشند، و از بین خویشاوندان نباشند؛ همه این موارد برای آن است که هم در قوت رابطه زناشویی و هم در سلامت و قوت فرزندان مؤثر است (فیض کاشانی، ج ۳: ۸۴)، (حرعاملی، ج ۲۰: ۲۷) و ... به زنان و خانواده آنان سفارش شده، با مردانی ازدواج کنند که: دیندار، امانت دار، عفیف و دارای اخلاق نیکو باشند و امکانات برای گذران زندگی داشته باشند (فیض کاشانی، ج ۳: ۹۴). توصیه شده به مرد بد اخلاق و شراب خوار، دختر ندهید (همان: ۷۹). از نظر علی علیه السلام ویژگی های شخصیتی والدین در بهداشت روانی فرزندان تأثیر زیادی دارد؛ لذا دقت در انتخاب همسر و ازدواج با افراد شایسته و پرهیز از ازدواج با افراد ناشایست، سفارش شده است. یکی از دلایل چنین سفارشی، افزایش سطح بهداشت روانی فرزندان است. به عنوان نمونه حضرت علی علیه السلام می فرماید از ازدواج با فرد احمق پرهیز کنید چون زندگی کردن با چنین فردی بلا است و فرزندان وی نیز تباه می شوند (آذربایجانی، ۱۳۷۹: ۲۲۷). و یا پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله زنان بی بند و بار را به سبزه های روییده در زمین آلوده تشبیه نموده و از ازدواج با آنان به شدت نهی نموده اند (شجاعی، ۱۳۹۹: ۱۰۹).

جایگاه و انگیزه مادری: خداوند در قرآن کریم از واژه کَرِه به معنی سختی (سوره احقاف آیه ۲۰) و واژه وَهِن به معنی سستی (یعنی مادر هر چه دارد به فرزند می دهد و بدن خودش سست می شود) استفاده نموده که نشان از اهمیت و سختی فرزند پروری دارد (فاتحی، ۱۳۹۸: ۳۰). رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: وقتی زن باردار می شود، ثواب و پاداش او مانند روزه دار، بر پا کننده نماز و کسی که با مال و جانش در راه خدا جهاد می کند. هنگامی که وضع حمل کرد، کسی بزرگی مزد و پاداش او را درک نمی کند. وقتی به نوزادش شیر می دهد، هر مکیدن بچه ارزش آزاد کردن بنده ای از فرزندان اسماعیل علیه السلام را دارد و هرگاه به طور کامل شیر داد فرشته ای به او می گوید همه گناهان گذشته ات بخشیده شد، از نو عمل آغاز کن (سالاری فر، ۱۳۸۵: ۱۲۴).

یکی از آیات قرآن کریم که انگیزه مادری را بیان می کند، آیه های ۱۰ تا ۱۳ سوره قصص است، وقتی مادر حضرت موسی علیه السلام، او را به رود نیل سپرد، دلش از هر چیز جز یاد فرزندش فارغ گشت و دچار غم و اضطراب شدید شد که فقط با عنایت خداوند توانست خود را کنترل کند. این آیه نشان از آن دارد که مادر رابطه زیستی که با فرزند دارد و

روابط عاطفی شدید بین آن دو برقرار می شود به گونه ای است که عمیق ترین رابطه عاطفی است (سالاری فر، ۱۳۸۵: ۸۳).

فرزند خواستن: از منظر اسلام، فرزند خواستن با برنامه ریزی و آمادگی قبلی است. به عبارت دیگر، فرزند فقط حاصل یک لذت تنها نیست. در روایات متعدد، نوع تغذیه (مانند حلال بودن) و کیفیت آن، آرامش روانی، حالات معنوی، زمان، مکان و کیفیت ارتباط جنسی والدین و میزان تأثیر آنها بر سلامت و بهداشت روان فرزندان بیان شده است. به عنوان نمونه از حضرت رضا علیه السلام نقل شده ارتباط جنسی ابتدای شب با شکم پر باعث بیماری می شود ولی آخر شب که برای سلامتی جسم والدین و سلامتی عقل فرزندان بهتر است. و یا امام حسن علیه السلام می فرماید: اگر هنگام آمیزش دل آرام و بدن در وضعیت مناسبی باشد، شرایط برای انتقال خصوصیت ژنتیکی بهتر است و فرزند به پدر و مادر شباهت پیدا خواهد کرد (شجاعی، ۱۳۹۹: ۱۱۰).

رشد و شکوفایی فرزند: وظیفه مادر تنها به دنیا آوردن فرزند نیست، بلکه این وظیفه‌ای به حکم فطرت و طبیعت و به حکم قانون اسلام- که سرچشمه‌اش همان فطرت است- بزرگترین و با اهمیت ترین و در عین حال شریفترین وظایف است، که همان بزرگ کردن و تربیت فرزند است. این وظیفه برخلاف تصور برخی مادران، قابل نیابت و واگذاری نیست. رمز محبت زیاد مادر و لذت عظیم مادر از وجود فرزند، همین وظیفه عظیمی است که خلقت به عهده مادر گذاشته است. وظیفه مادر از لحاظ تأثیر بر جسم و روح فرزند، منحصر به زمان رشد و تمیز کودک نیست؛ زیرا انسان با حیوان این تفاوت را دارد که نوع غذای مادر از لحاظ حلال و حرام بودن و همچنین روحیات و اخلاق و نیات و اعمال مادر و یا شیری که می دهد، در روحیه فرزند تأثیر فراوان دارد. چه بسیار افراد پاک، محصول پاک‌ی مادر در دوران حمل و شیرخوارگی هستند و چه بسا مردان بدسیرتی که ساخته دوران حمل و شیرخوارگی خود هستند. از همین جا هم می توان به اهمیت وظیفه مادران پی برد، و این که تا چه اندازه مادران در بهبود و اصلاح نژاد و یا در فاسد کردن آن ها نقش دارند، و مردان از این نظر نسبت به زنان فرع و طفیلی هستند (مطهری، ج ۷: ۲۷). رشد فرزند از دوران بارداری شروع و با نوزادی، کودکی و نوجوانی ادامه می یابد و والدین به ویژه مادر در این دوران نقش مهم و اساسی دارند. در این زمینه، و با اشاره به نقش ویژه مادر، حضرت علی علیه السلام در مورد پیامبر اسلام می فرماید: قرارگاه او بهترین قرارگاه و محل پرورش او شریف ترین محل ها بود. در گنجینه های کرامت و گهواره سلامت رشد کرد (شجاعی: ۱۱۰). در باره اهمیت شیر مادر و نحوه

شیر دادن به نوزاد و همچنین دقت در مورد شیر دادن افراد جایگزین مادر، روایات متعددی وجود دارد که همگی نشان دهنده آن است که تمام ویژگی های مثبت و منفی اخلاقی مادر در کودک شیرخوار تأثیرگذار است (همان: ۱۱۱). پیامبر خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ فرمود: سعادتمند کسی است که در رحم مادر سعادتمند گشته، (کلینی، ج ۳: ۲۳۶).

تربیت دختر و آمادگی برای مادری: خداوند در قرآن کریم سوره آل عمران آیه ۳۷ می فرماید: "خدا هم مریم را به شایستگی پذیرفت و زمینه را برای رشد مناسب وی فراهم نمود " منظور آن است که رشد و پاکیزگی به او و فرزندش دادیم. و به مریم و هر شاخه‌ای که از تنه درخت وجودی او می‌روید حیاتی افاضه کردیم که از القاءات شیطان و پلیدی و وسوسه‌های او دور باشد؛ و خلاصه اینکه حیاتی طیب و طاهر به آنان افاضه می‌کنیم (طباطبایی، ج ۳: ۲۷۲). در این آیه هر دو دعاء و در خواست همسر حضرت عمران از پروردگار در باره مریم اجابت شد. پروردگار به مریم مقام صدق و صفاء موهبت فرمود، و به آداب نیکو پرورش داد، و وی را صدیقه تعبیر نمود. و همچنین، فرزندى از او پدید آمد که پروردگار او را بر جهانیان برگزید، و مریم و عیسی فرزندش را نشانه قدرت خود قرار داد. بدین منظور، پرورش بدنی و روانی مریم را از غذاهای بهشتی مقرر نمود، تا شایستگی تولد حضرت عیسی علیه السلام را پیدا نماید (بهبودی، ۱۳۷۵، ج ۳: ۶۶). حضرت عیسی علیه السلام در نوزادی به مقام نبوت رسید و حال آن که این مقام قراردادی نیست و ظرفیت وجودی و واقعیتی عینی و بیرونی است؛ و خداوند با تربیت و تغذیه حضرت مریم این ظرفیت سازی را ایجاد نمود. این آیه قرآن کریم بیان کننده جایگاه مادر در ایجاد سرمایه انسانی است که با لطف خداوند قبل از تولد ایجاد شده است.

نقش مادر در شکل گیری سرمایه انسانی

زن عنصر اساسی در به وجود آمدن بشر و آموزشگاه رشد و مربی انسان و محور توسعه سرمایه انسانی است. منابع انسانی پایه اصلی ثروت ملت‌ها هستند که سرمایه‌ها را متراکم، و از منابع طبیعی بهره‌برداری می‌کنند، سازمان‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی را می‌سازند و توسعه ملی را به پیش می‌برند. برای پیشرفت جامعه، یک عرصه، عرصه فکر است که از مجموعه نخبگان شروع و به آحاد مردم می‌رسد. عرصه دیگر، علم و پژوهش علمی است که باید عمیق و بنیانی انجام شود تا نوآوری‌ها و فناوری‌ها شکل گیرند؛ و عرصه‌هایی نیز مانند زندگی اجتماعی (که شامل امنیت، آزادی، عدالت، استقلال و عزت ملی است) و زندگی معنویت که از عرصه‌های مهم توسعه هستند، همگی از آموزه‌های اساسی قرآن کریم هستند (محمدی، ۱۳۹۸: ۱۲۱). خانواده به ویژه مادر در تمامی عرصه‌های مطرح شده، به رغم تعدد علل و عوامل

توسعه، بیشترین تأثیر را در روند توسعه و پیشرفت دارند. زیرا زن می تواند علاوه بر فراهم نمودن محیط سالم خانوادگی و فضای شورانگیز عاطفی، شرایط مناسب را برای تربیت نسل ایجاد نموده و با پرورشی مدام فرزندان، استعدادهای آنان را شکوفا نماید(همان: ۱۴۰). قرآن کریم پیرامون نقش مادر در توسعه سرمایه انسانی در سوره کوثر، امتداد نسل پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله را به مادر یعنی فاطمه زهرا سلام الله علیها نسبت می دهد، و حال آن که امکان آن بود که خداوند فرزند پسری به پیامبر عنایت می کرد و هم نسل ایشان ادامه می یافت و هم در آن فرهنگ، زخم زبانی شنیده نمی شد. ولی خداوند در پاسخ به برخی مخالفان که با طعنه نسل ایشان را رو به پایان می دانستند، سوره کوثر را نازل فرمودند و مادر را محور ادامه نسل پیامبر مطرح کردند. در این سوره، "کوثر" به معنای "خیر کثیر" است، که معنای جامع و وسیع دارد و مصادیق آن زیاد است؛ ولی بسیاری علمای شیعه و برخی از علمای اهل سنت روشن ترین مصداق آن را وجود "فاطمه زهرا" سلام الله علیها دانسته اند، زیرا نسل پیامبر صلی الله علیه و آله به وسیله همین دختر گرامی در جهان انتشار یافت. نسلی که نه تنها امامان معصوم علیهم السلام بلکه هزاران فرزند از علمای بزرگ، نویسندگان و محدثان والا مقام به آن حضرت منسوب هستند(مکارم شیرازی، ج ۲۷: ۳۷۶). جمله "ما به تو کوثر عطا کردیم" دلالت دارد بر این که فرزندان فاطمه علیها السلام فرزندان رسول خدا صلی الله علیه و آله هستند، و این خود یکی از خبرهای غیبی قرآن کریم است، چون بعد از درگذشت آن حضرت برکتی در نسل آن جناب قرار داد، به طوری که در همه عالم هیچ نسلی معادل آن دیده نمی شود، آن هم با آن همه بلاها که بر سر آنها آوردند و گروه گروه از ایشان را کشتند(طباطبایی، ج ۲۰: ۶۳۹). این مطلب بر اساس جمله ای است که در آخر سوره آمده: "آن که به تو زخم زبان می زند خودش اجاق کور است؛ از عبارت خودش اجاق کور است، چنین به دست می آید که منظور از کوثر، تنها و تنها کثرت فرزندان و برکتی است که خدای تعالی در نسل آن جناب قرار داده است(امین، ج ۱۵: ۳۱۲).

در سوره آل عمران نیز داستان نذر و پسرخواهی مادر حضرت مریم^۱ را مطرح می کند؛ این پسر خواهی مادر مریم حدسی نبود، چون خدا آن را بطور جزم از وی حکایت کرده، که حکایت از وحی و خبری است که همسرش حضرت

(۱) بیاد آر زمانی را که همسر عمران گفت پروردگارا من نذر کرده ام که آنچه در رحم دارم محرر یعنی خالص خدمتکار تو باشد از من قبول کن که تو، آری تنها تویی که شنوای دانایی (۳۵). همین که وضع حمل کرد گفت پروردگارا من او را دختر زاییدم (و خدا از خود او بهتر می دانست که چه زاییده) و معلوم است که برای خدمتگزاری معبد تو پسر چون دختر نیست و من او را مریم نام نهادم و من او و نسل او را از شیطان رجیم به تو پناه دادم (۳۶). پروردگارش دختر را قبول کرد آنهم به بهترین قبول و او را پرورش داد آنهم بهترین پرورش و زکریا را کفیل او کرد که هر وقت در محراب او بر او وارد می شد رزقی مخصوص نزد او می دید می پرسید: ای مریم این رزق کذایی از ناحیه چه کسی برایت آورده اند؟ می گفت این رزق از ناحیه خدا است آری خدا به هر کس که بخواهد بی حساب رزق می دهد (۳۷)

عمران داده است. به همین جهت وقتی فهمید فرزندش دختر است، از فرزند پسر مأیوس نشد، و برای بار دوم با جزم و قطع عرضه داشت: "من او را مریم نام نهادم و من او و نسل او را از شیطان رجیم به تو پناه دادم" و در آن اثبات کرد که مریم دارای فرزند است، با اینکه در ظاهر راهی به چنین علمی نداشته است (طباطبایی، ج ۳، ۲۲۶). از ظاهر این آیات استفاده می‌شود که خداوند دعای همسر عمران را به بهترین وجه استجاب نمود که به وی دختر عنایت نمود، و اگر می‌دانست که چرا به وی فرزند دختر عنایت شده، هرگز حسرت نمی‌خورد. زیرا با پرورش این دختر و شایستگی مادر خاص شدن، پسری بدون پدر به دنیا می‌آورد، و در نتیجه هم خودش و هم فرزندش معجزه‌ای برای اهل عالم می‌شوند (طباطبایی، ج ۳: ۲۶۹). بر اساس آنچه در این آیات بیان شد معلوم می‌شود، اگر دختران درست تربیت شوند می‌توانند نسل خوب به دنیا آورند و سرمایه انسانی بهتری را تربیت نمایند. به عبارت دیگر، والدین به ویژه مادران در تولید سرمایه انسانی نقشی اساسی و زیربنایی دارند. به همین جهت در باره عظمت و پاکیزگی مادران اولیاء الهی نکات زیادی مطرح شده که مجال بیان آن نیست و فقط به یک روایت از امام کاظم علیه السلام اکتفا می‌کنیم که فرمود، مادرم گفت: ای فرزند گرامی، تُکتم زنی است که من از او در زیرکی و محاسن اخلاق بهتر ندیدم و می‌دانم هر نسلی که از او به وجود آید، پاکیزه و مطهر خواهد بود؛ از تو می‌خواهم که رعایت حرمت او را بنمایی (احمدی، ۱۳۷۹: ۷۹).

نتیجه گیری

پیشرفت و توسعه در تمامی عرصه های اجتماعی، از جمله مباحث مهم در دنیای امروز است. یکی از ابعاد توسعه، توسعه انسانی و سرمایه انسانی است. موضوع این پژوهش نقش مادر در توسعه سرمایه انسانی از منظر قرآن کریم است؛ در پاسخ به سؤال اصلی، یافته ها حاکی از آن است که اگر چه آموزش و توان مند سازی نیروی انسانی برای پیشرفت جامعه لازم و ضروری است؛ اما بستر چنین تربیتی در کودکی و قبل از آن در درون خانواده فراهم می‌شود. پدر و مادر در شکل گیری فرزند نقش دارند، ولی نقش مادر در دوران بارداری و دوران کودکی اساسی و مهم تر است. از منظر قرآن کریم، سرمایه انسانی در خانواده سالم و متعادل و دارای حیات پاک (طیبه) شکل می‌گیرد و محور آن در خانواده مادر است. مادر خیر کثیر است و مبدء تعالی انسان های بزرگ و متعالی است. انتخاب همسر، نحوه خواستن فرزند، دوران بارداری، شیردهی و نحوه تربیت در دوران کودکی، بستر لازم را برای شکوفایی استعدادها و شکل گیری سرمایه انسانی فراهم می

کنند و در تمامی این موارد نقش مادر کلیدی و زیربنایی است. لذا در منطق قرآن کریم و سیره معصومین علیهم السلام، دختران که مادران آینده هستند از ارزش و جایگاه والایی برخوردارند و دقت و ظرافت های خاصی در تربیت و محافظت از دختران در نظر گرفته شده است. زن به عنوان یک انسان دارای تفکر و اختیار، از ارکان مهم و تأثیر گذار زندگی اجتماعی است؛ و به عنوان مادر با پرورش سرمایه انسانی از ابتدای خلقت همیشه در جامعه حضور داشته و خواهد داشت.

فهرست منابع

- _____ (۱۳۷۶). *قرآن کریم*، ناصر مکارم شیرازی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ سوم.
- آذربایجانی، مسعود و محمد صادق شجاعی. (۱۳۹۷). *روان شناسی در نهج البلاغه*، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ اول.
- آزاد ارمکی، تقی. (۱۳۸۶). *جامعه شناسی توسعه*، تهران: نشر علم، چاپ اول.
- آقا نظری، حسن. (۱۳۸۶). *توسعه سرمایه انسانی بر اساس آموزه های اسلام و تأثیر آن بر توسعه انسانی*، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، سال هفتم، شماره ۲۶، صفحه ۵۵ تا ۶۹.
- احمدی، زین العابدین و حسنعلی احمدی. (۱۳۷۹). *مقام والدین در اسلام*، قم: نشر میثم تمار، چاپ اول.
- امین، نصرت بیگم. (۱۳۶۲). *تفسیر مخزن العرفان در علوم قرآن*، بی نا، چاپ اول (DVD جامع التفاسیر مرکز علوم اسلامی نور).
- حسینی همدانی، محمد. (۱۴۰۴ ه.ق). *انوار درخشان در تفسیر قرآن*، تهران: نشر لطفی، چاپ اول (DVD جامع التفاسیر مرکز علوم اسلامی نور).
- حر عاملی، محمد. (۱۴۱۲.ق). *وسایل الشیعه*، قم: مؤسسه ال بیت للاحیاء التراث، چاپ اول (DVD جامع الاحادیث مرکز علوم اسلامی نور).
- سالارفر، محمد رضا. (۱۳۸۹). *درآمدی بر نظام خانواده در اسلام*، قم: نشر هاجر، چاپ چهارم.
- شجاعی، محمدصادق. (۱۳۹۹). *روان شناسی در قرآن و حدیث* جلد دوم، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ چهارم.
- شکرانی، رضا، مهدی مطیع، مرضیه فانی. (۱۳۸۹). *گفتمان کاوی و کاربری آن در متون روایی*، قم: دو فصلنامه پژوهش، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، پاییز و زمستان ۱۳۸۹، ۷۱-۱۰۰.
- طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۷۳). *ترجمه المیزان فی تفسیر القرآن*، بیست جلدی، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ پنجم (DVD جامع التفاسیر مرکز علوم اسلامی نور).
- فاتحی، حمیدرضا. (۱۳۹۸). *جامعه شناسی تقسیم کار خانگی در سیره معصومین*، فصلنامه پژوهش اجتماعی، سال دوازدهم، شماره چهل و پنجم، زمستان ۱۳۹۸، صفحه ۱۹ تا ۴۷.

- فیض کاشانی، محسن. (بی تا). *المحجّه البیضاء*، قم: انتشارات اسلامی، چاپ دوم.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۹ق). *الکافی* (پانزده جلدی)، قم: دار الحدیث، (DVD جامع الاحادیث مرکز علوم اسلامی نور).
- محمدی، فاطمه. (۱۳۹۸). *جایگاه زنان در پیشرفت جامعه*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول.
- مطهری، مرتضی. (بی تا). *یادداشت های استاد مطهری*، تهران: انتشارات صدرا، چاپ اول (DVD مطهری ۲، مرکز علوم اسلامی نور).
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱). *تفسیر نمونه*، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ هجدهم (DVD جامع التفاسیر مرکز علوم اسلامی نور).

The role of the mother in the development of human capital from the perspective of the Holy Quran

Hamidreza Fatehi^۱

Abstract

Development, human development, and human capital development are fundamental issues in today's society. The primary purpose of this research is to describe and understand the role of the mother in the development of human capital from the perspective of the Holy Quran, which is based on the qualitative method and discourse analysis. From the point of view of the Holy Quran, the family with a good and pure life is the infrastructure for the formation of human capital, and the mother is the axis of human capital in the family. A daughter is a great boon for becoming a mother in the future which is the basis for the formation of sublime human beings. The mother's physical and mental health, nutrition, peace, and spiritual states, especially during pregnancy, breastfeeding, and childhood, and her ability to raise a child are essential and sensitive in the formation of human capital.

Key words: mother, upbringing, development, human capital, good fortune

^۱ Department of Social Sciences, Roudhan Branch, Islamic Azad University, Assistant Professor, Tehran, Iran.
Fatehi110@gmail.com